

مسئولیت های اجتماعی انسان مسلمان و توسعه پایدار شهری

نفیسه صالح نیا^۱، نیره صالح نیا^۲، تقی ابراهیمی سالاری^۳

۱- دانشجوی کارشناسی ارشد، دانشکده علوم اداری و اقتصاد، دانشگاه فردوسی مشهد nafiseh.salehnia@yahoo.com

۲- دانشجوی کارشناسی ارشد، دانشکده کشاورزی، کارشناس مسئول شهرداری فردوس

۳- استادیار، دانشکده علوم اداری و اقتصاد، دانشگاه فردوسی مشهد

چکیده

شناخت ابعاد وجودی انسان از جمله مسایل مهمی است که همواره مورد توجه اندیشمندان بوده و انسان‌شناسان بزرگی در این مسیر تلاش‌های علمی فراوانی داشته‌اند. توجه به ابعاد گوناگون انسان که هر یک می‌تواند منشأ انگیزش‌های گوناگون باشد و سامان‌دادن آن در ساختارهای هماهنگ که تأمین‌کننده نیازهای انسان در عرصه‌های فردی و اجتماعی است، از ویژگی‌های نظام اقتصادی اسلام است. از نظر اجتماعی مسئول بودن یعنی افراد و سازمان‌ها باید با اخلاق و حساسیت نسبت به مسائل اجتماعی، فرهنگی و محیطی رفتار کنند. تلاش برای برقراری مسئولیت اجتماعی، به افراد، سازمان‌ها و دولت کمک می‌کند تا اثری مثبت بر دستیابی به توسعه پایدار داشته باشند. مکتب حیات‌بخش اسلام به عنوان دینی کامل، برای جنبه‌های مختلف زندگی انسان که از آن جمله زندگی اجتماعی است، دارای قوانین و توصیه‌های اخلاقی است که هر فرد مسلمان در مناسبات و رفتارهای اجتماعی ملزم به رعایت آن‌هاست. «هدفداری»، «مسئول بودن»، «اختیار»، «برخورداری از حیات جاوید» و «دو بُعدی بودن» از مهم‌ترین مبانی انسان‌شناختی در مکتب اسلام است که از مسلمان شهروندی مسئولیت‌پذیر و متعهد نسبت به جامعه می‌سازد که می‌تواند از مهم‌ترین عناصر در بهبود کیفیت زندگی در ساختار شهری یا همان توسعه پایدار شهری باشد. در این مقاله با بررسی تعالیم اسلامی در زمینه مسئولیت‌های فردی و اجتماعی شهروند مسلمان در جامعه اسلامی درمی‌یابیم که اسلام می‌خواهد آحاد جامعه اسلامی با عمل به این تعالیم از درون ساخته شوند و در نتیجه هنگامی که به فعالیت اقتصادی پرداختند علاوه بر این که اقتصاد را به درجه بالای رشد و شکوفایی می‌رسانند قدم‌های بزرگی در مسیر کمالات برخواهند داشت.

واژه‌های کلیدی: مسئولیت اجتماعی فردی - اسلام - توسعه پایدار شهری

۱- مقدمه

در سال‌های اخیر، جوامع اقتصادی دنیا به دنبال شناخت جنبه‌های رفتاری کنشگران خود هستند و از این بین، نگرش‌های مذهبی افراد، یکی از مهمترین متغیرهایی است که باعث ایجاد اخلاق و نوع رفتار آتی آنان خواهد شد. بنابراین توجه به کیفیت رفتارهای انسانی از ابتدای تاریخ مورد توجه اندیشمندان بوده است و بارها بر این عقیده تأکید داشتند که شکل‌دهی کیفی رفتارهای انسانی، می‌تواند باعث بهبود کمی و کیفی اقتصاد جوامع گردد.

نظام اقتصادی اسلام نیز به عنوان الگویی برای بهبود زندگی مادی و معنوی بشر، با در نظر گرفتن تمام جنبه‌های رفتاری انسان و تمایلات او، به تدوین الگویی رفتاری برای انسان پرداخته است که تمام روابط او را در نظر داشته و بر این اساس مسئولیت‌ها و حقوقی را برای افراد تدوین نموده است. از نظر آموزه‌های دینی، وظایف انسان علاوه بر "مسئولیت عبودی" و "مسئولیت فردی"، "مسئولیت اجتماعی" را نیز شامل می‌شود؛ منشا این وظیفه طبیعت اجتماعی انسان است و تکامل او وامدار این صفت است، چنانکه بدون حضور در میان اجتماع، پیمودن راه تکامل برایش میسر نیست. در اسلام بر مسئولیت مزبور تأکید شده و حدیث معروفی از پیامبر بزرگوار اسلام (ص) در این باره وجود دارد که می‌فرماید: رهبانیت و ترک دنیا در

اولین کنفرانس بین المللی حماسه سیاسی (با رویکردی بر تحولات خاورمیانه) و حماسه اقتصادی (با رویکردی بر مدیریت و حسابداری)

اسلام نیست. مسئولیت‌های اجتماعی انسان به دو گروه تقسیم می‌شود: الف) وظایفی که مربوط به خانواده است و به آن "تدبیرمنزل" گویند.

ب) وظایفی که عمومی است و انسانها نسبت به یکدیگر دارند و چنانچه در ادای این مسئولیت همچون دو مسئولیت دیگر عبودی و فردی کوتاهی شود، انسان گناهکار است و از وظیفه انسانی که بر حسب آفرینش بر عهده او است، باز خواهد ماند.^۱ مجموعه دستورها و احکام اسلامی در افراد، اندیشه جدیدی درباره مصالح و سودهای شخصی پدید می‌آورد و آنچنان مصالح فرد را متحول می‌کند که او معتقد می‌شود مصالح خاص او با مصالح جامعه که اسلام آن را تعیین می‌کند پیوند خورده است و مهمترین تاثیر را بر همسو کردن مصالح فردی و اجتماعی می‌گذارد.

از اینرو توسعه پایدار شهری (یا به عبارتی بهبود کیفیت زندگی در ساختار شهری) که تا حد زیادی به مشارکت عمومی و مسئولیت پذیری افراد جامعه بستگی دارد، در جامعه اسلامی به راحتی قابل حصول است.

۲- مسئولیت اجتماعی فردی

مسئولیت اجتماعی فردی در مقایسه با مسئولیت اجتماعی گروهی مفهومی جدید است اما قدمتی برابر با قانون طلایی "با دیگران طوری رفتار کنید که دوست دارید با شما رفتار شود"، دارد. مسئولیت اجتماعی فردی با ایجاد یک موضع فعال نسبت به تاثیرگذاری مثبت بر دیگران و محیط بیرون از دایره خود بسط می‌یابد. مسئولیت اجتماعی فردی اساس مسئولیت اجتماعی گروهی است زیرا یک اجتماع از افراد تشکیل شده است و در نتیجه فرهنگ مسئولیت اجتماعی را مشخص می‌کند. این رابطه آمیخته بین مسئولیت اجتماعی گروهی و مسئولیت اجتماعی فردی است. افراد از نظر اجتماعی مسئولیت پذیرتر شده و در واکنش به این اجتماع ها باید برای برآوردن نیازهای افراد مسئولیت پذیری اجتماعی بیشتری پیدا کنند. مسئولیت اجتماعی فردی اینطور تعریف می‌شود:

«مسئولیت اجتماعی فردی شامل شرکت هر فرد در اجتماعی که در آن زندگی می‌کند می‌باشد که می‌توان آن را به علاقه‌مندی از اتفاقاتی که در جامعه می‌افتد و شرکت فعال برای حل برخی از مشکلات محلی تعریف کرد. هر جامعه زندگی خود را دارد که همیشه در حال تغییر است. و هر کدام از ما می‌توانیم به طرق مختلف در این تغییر شرکت داشته باشیم، مثلاً با شرکت در تمیز کردن خیابانی که در آن زندگی می‌کنیم، با شرکت در برگزاری مراسمها. مسئولیت اجتماعی فردی را می‌توان با کارهای خیریه برای مشکلات و مسائل مهم اجتماعی، فرهنگی و محیطی تعریف کرد. بخشش و کار خیر راه‌های مختلفی دارد، مثل بخشیدن کالاهای مختلف یا از طریق واریزهای نقدی.»

۳- مسئولیت های انسان مسلمان

از نظر اسلام انسان در مقابل خدا، خود و جامعه مسئول است. این مسئولیت بار سنگینی است که در آغاز آفرینش انسان پذیرفت: ما امانت خود را بر آسمانها و زمین عرضه داشتیم، پس آنها از پذیرش آن امتناع ورزیدند و ترسیدند، لیکن انسان امانت ما را پذیرفت.^۲ برخی مفسران، امانت را در این آیه، معادل تکلیف دانسته‌اند و این گونه بود که انسان، موجودی مسئول و مکلف شناخته شد.

۳-۱- مسئولیت های عبودی انسان

^۱ پایگاه اطلاع رسانی آیت الله مظاهری

^۲ احزاب ۷۲

اساسی‌ترین و ریشه‌ای‌ترین مسئولیت انسان، مسئولیت در برابر خداوند است و مسئولیت‌های دیگر نیز از آن ناشی می‌شود، زیرا مالک حقیقی خداست و هیچ موجودی در برابر او، از خود استقلالی ندارد.^۱ انسان باید به دلیل تصرف در نعمت‌های الهی، در برابر خداوند، پاسخ‌گو باشد. «به طور قطع از نعمت‌هایی که در اختیار آدمیان قرار گرفته است، پرسش خواهد شد.»^۲

۳-۲- مسئولیت‌های فردی انسان

امام سجاده (ع) درباره مسئولیت انسان در قبال خویشتن می‌فرماید: نیروهای [و استعدادهای] خود را تنها در پیروی از روش خدایی به کارگیر و تا آخرین حد توانایی خود، وجودت را به کمال برسان تا اطاعت‌گر خدا باشی و نسبت به هر یک از اعضای خودت که خدا آنها را وسیله کمال و پیشرفت تو قرار داده است، حق آنها را ادا کنی و از خدا در این راه یاری طلبی. به طور کلی مسئولیت‌های فردی انسان دو قسم است:

الف) وظیفه‌ای که انسان نسبت به جوارح خود دارد، جسم "بعد حیوانی" انسان به منزله مرکب است و برای خروج انسان به عالم ملکوت وسیله‌ای است لازم. از این رو انسان در برابر جسم خود مسئولیت‌هایی دارد و سستی در انجام آن باعث تولید اشکال در سیر معنوی می‌شود و در این صورت خطاکار به شمار می‌رود. پس باید مواظب جسم خود بود.

ب) وظیفه‌ای که انسان نسبت به بعد معنوی و روحی خود دارد؛ این وظیفه بسیار سنگین است و چنانچه در انجام آن کوتاهی شود روح بیمار خواهد شد و تمام افعال انسان را تحت تاثیر قرار خواهد داد.

۳-۳- مسئولیت‌های اجتماعی انسان

• وظایف مربوط به خانواده

الف) مسئولیت در برابر پدر و مادر: «اما یبلغن عندک الکبر احدهما او کلاهما فلاتقل لهما اف ولاتنهرهما وقل لهما قولا کریماً» و اخفض لهما جناح الذل من الرحمة»^۳.

ب) مسئولیت در برابر همسر: از امام سجاده (ع) روایت است: بدان که خداوند، همسرت را مایه آرامش و الفت تو قرار داد و به سبب آن، تو را از خطاها و لغزش‌ها بازداشت. بنابراین، از او سپاس گزار باش و او را احترام کن و از اشتباه‌ها و لغزش‌های او درگذر.

ج) مسئولیت در برابر فرزندان: پدر و مادر نیز در امر تربیت فرزندان خود مسئول هستند. امام سجاده (ع) در این باره می‌فرماید: فرزندی از وجود توست، خوبی و بدی او با تو ارتباط پیدا می‌کند. پس، در تربیت و راهنمایی او به پروردگارش و کمک به او در اطاعت از آموزه‌های الهی، باید کوشا باشی. بنابراین، با او چنان رفتار کن که در دنیا آثار نیک تربیت تو، زیور و مایه سرفرازی تو باشد و در آخرت نیز بر اثر انجام وظیفه، در پیشگاه خدا شرمند نباشی. [۱]

• مسئولیت‌های عمومی :

۱. انسانی

انسان موجودی اجتماعی است و به جامعه نیازمند است. رابطه انسان و اجتماع، یک رابطه طرفینی است و آثار سودمندی که به برکت ارتباط با جامعه و اجتماع نصیب انسان می‌شود، بی شک سبب ایجاد حس مسئولیت در برابر آنان خواهد شد. بر اساس مبانی اسلام، جامعه اسلامی پیکره واحدی است و مسلمانان نمی‌توانند درباره سرنوشت دیگران بی‌تفاوت باشند. پیامبر اکرم

^۱ بقره ۲۵

^۲ تکوین ۸

^۳ «اگر یکی از پدر و مادر یا هردوشان سالمند شده و به سن پیری رسیدند، به آنان کلمه زنده‌ای مگو و بانگ برایشان مزن و با احترام با ایشان سخن گوی و با مهربانی در برابرشان بال فروتنی بگستر. اسرا ۲۴»

(ص) می‌فرماید: هر کس شب را به صبح بگذراند و به امور مسلمانان همت نگمارد و در اندیشه کارهای آنان نباشد از آن‌ها نیست و کسی که بشنود مردی فریاد می‌زند و کمک می‌خواهد و به او کمک نکند مسلمان نیست. [۲]

همسایگان: پیغمبر اکرم (ص) می‌فرمود: جبرئیل در خصوص همسایه آن قدر به من سفارش کرد که گمان بردم خدای متعال همسایه را یکی از وراثت قرار خواهد داد. [۳] کسی که خدا و قیامت را قبول دارد، هرگز به همسایه خود ظلم و ستم نمی‌کند و اگر از وی قرضی بخواهد به او میدهد و در غم و شادی، شریک او خواهد بود و همسایه را اگر چه کافر باشد نباید آزد. [۴]

همنوعان: دگردوستی، یکی از ویژگی‌های پسندیده اخلاقی است که روابط جوامع بشری را محکم می‌کند و زندگی را برای عموم انسان‌ها دل‌نشین و رضایت‌بخش می‌سازد. امام کاظم (ع) در این زمینه می‌فرماید: زندگی مردم روی زمین همواره آمیخته با رحمت و عطف خواهد بود، مادامی که یکدیگر را دوست بدارند، ادای امانت کنند و بر وفق عدالت عمل کنند.

مسلمانان: مسلمان بودن، حقوق و تکلیف‌های ویژه‌ای را برای فرد موجب می‌شود که یکی از اینها، تکلیف مسئولیت در برابر هم کیشان است. مسلمان، هویتی ملی و حقوقی دارد که با آن هویت، حق حیات اجتماعی می‌یابد و جان و مال و ناموس و آبرویش در محدوده حکومت اسلامی محترم است. [۵]

خویشاوندان: خدای متعال می‌فرماید: «واتقوا الله الذی تساءلون به ی و الارحام ان الله کان علیکم رقیباً»^۱.

زیردستان و بیچارگان: امروزه دیگر این مساله روشن شده است که بی‌قیدی متمولین نسبت به گرفتاری افراد تنگ دست، بزرگ‌ترین خطری است که می‌تواند جامعه‌ای را نابود کند و توانگران، خود نخستین قربانی این خطر می‌باشند. اسلام، چهارده قرن پیش با توجه به این خطر، دستور داده که توانگران، هر سال بخشی از ثروت خود را در میان ناتوانان قسمت کنند و چنانچه با این اندازه، رفع نیازمندی‌شان نشده مستحب است که برای توسعه زندگی فقیران به مقداری که می‌توانند در راه خدا انفاق نمایند. خدای متعال می‌فرماید: «لن تنالوا البر حتی تنفقوا مما تحبون»^۲.

پیغمبر اکرم (ص) می‌فرمود: «خیر الناس انفعهم للناس»^۳ [۶]

۲. غیر انسانی:

الف) مسئولیت انسان در برابر طبیعت و محیط زیست: منابع طبیعی، ثروتی است که طبیعت برای استفاده انسان‌ها فراهم ساخته است و عامل انسانی، در پدید آمدن آن نقشی ندارد. از بین بردن منابع طبیعی و آلوده ساختن محیط زیست، یکی از بزرگ‌ترین مشکلات عصر حاضر است که زندگی بشر را به خطر می‌اندازد. به عقیده دانشمندان، بیشتر نابسامانی‌های طبیعی، مانند: سیل‌ها، پیشروی آب دریاها، کاهش سفره‌های زیرزمینی و آسیب‌پذیری لایه اوزن، به علت نابودی و آلوده سازی محیط زیست است. از نگاه آموزه‌های دینی، محافظت از منابع طبیعی و محیط زیست، از مهم‌ترین مسائل اخلاقی - اقتصادی به شمر می‌رود. قرآن کریم در بیان پاره‌ای از مسائل اقتصادی، با نگاهی جامع و فراگیر، انسان را از هر گونه فساد در زمین باز می‌دارد و می‌فرماید: «وَلَا تُفْسِدُوا فِی الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا»^۴.

بدیهی است که نابودی منابع و آلودن محیط زندگی، از مصداق‌های فساد در زمین هستند. در روایت‌های اسلامی، زمین، منبع خیر و برکت و همچون مادری مهربان دانسته شده که نگهداری سالم آن بر همگان لازم است. رسول خدا صلی الله علیه و آله در این باره می‌فرماید: «از زمین محافظت کنید، چرا که زمین اصل و منشأ شماس است».

ب) مسئولیت انسان در برابر حیوانات: در قوانین حقوقی جوامع و ملل پیش از اسلام، حقوقی برای حیوانات دیده نمی‌شود و اگر پس از اسلام، مقرراتی وضع شده ناظر به جنبه عاطفی محض انسان‌ها بوده است و هیچ عامل تضمین و تأمین الزامی ندارد؛ هم‌چنان‌که در اروپای قرن اخیر نیز، حرکاتی درباره حمایت از حیوانات مشاهده می‌شود اما مستند به عاطفه محض است. اما

^۱ از خدایی که همدیگر را به او قسم می‌دهید بپرهیزید و خویشاوندان خود را رعایت کنید، زیرا خداوند عالم مراقب اعمال شما است. نسا ۱

^۲ به نیکی و رستگاری نخواهید رسید مگر مقداری از آنچه را که مورد علاقه شما است، در راه خدا بدهید. آل عمران ۹۲

^۳ بهترین مردم کسی است که بیش از همه برای مردم سودمند باشد.

^۴ در زمین، پس از اصلاح آن فساد مکنید. اعراف ۸۵

اسلام، برای حیوانات حقوقی قائل است و جان هر جان‌داری را محترم می‌شمارد، البته مادامی که عامل ضرر برای انسان‌ها نباشد. این احترام، منشأ وضع قوانین حقوقی درباره حیوانات گشته است. بر این اساس است که می‌گوییم انسان در قبال حیوانات نیز مسئولیت دارد؛ [۷] در اسلام هرگونه آزار رساندن به حیوان، ممنوع است. مانند زدن، دشنام‌دادن، گذاشتن بار سنگین بر پشت حیوان و اجبار آن به حرکت سریع که موجب اذیت باشد. امام علی (ع) فرموده است. خدا لعنت‌کننده حیوان را لعنت می‌کند. [۸]

۴- توسعه پایدار شهری

مقوله توسعه شهری پایدار در سال‌های اخیر به عنوان یک موضوع مهم علمی در کلیه جوامع مطرح بوده و بخش وسیعی از ادبیات توسعه شهری را به خود اختصاص داده است. در این راستا، ابعاد مختلف توسعه پایدار از زوایای متفاوت، مورد بررسی، تجزیه و تحلیل و ارزیابی قرار گرفته و در قالب دیدگاه‌های مختلف، راهکارهایی نیز اندیشیده شده است. نگرش جامع به سیاست‌ها، برنامه‌ها و طرح‌های توسعه شهری و نیز تدوین اهداف یکپارچه اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی در رأس سیاستگذاری و برنامه‌ریزی توسعه شهری پایدار قرار می‌گیرد. تحقق این اهداف، نیازمند ارزیابی نتایج و تبعات سیستم‌های شهری برای تغییرات اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و زیست محیطی بوده و محتاج تحولات اساسی در سازمان و تشکیلات برنامه‌ریزی شهری است. ایجاد تعادل بین مراکز شهری بزرگ و کوچک، همکاری بین بخش‌های دولتی، عمومی و خصوصی و نیز تدوین استراتژی محلی در زمره سیاست‌های نیل به توسعه شهری پایدار قابل تأمل هستند [۹]

در راستای تحقق توسعه پایدار شهری می‌بایست شرایطی فراهم شود تا امکان بستر سازی توسعه پایدار انسانی و بهبود رفاه اجتماعی شهروندی، فراهم گردد که در این بستر می‌توان به برقراری عدالت اجتماعی^۱ طراحی اقلیمی هماهنگ با محیط زیست انسانی^۲، تقویت ساختارهای همبستگی اجتماعی همچون تعهد و مسئولیت‌پذیری، تقویت بنیانهای اجتماعی و خانوادگی و احیای محیط زیست همگانی^۳ و ایجاد انتظام ساختاری در فضای شهری برای ادراک زیباشناختی و خوانایی شهری^۴ و بهبود بهره‌گیری از فضاهای شهری و افزایش رضایت شهروندی^۵ و یکپارچگی بخشی به ساختار بصری محیط و منظر شهری^۶ اشاره کرد. [۱۰]

۵- مسئولیت اجتماعی و توسعه پایدار شهری

اگر چه بسیاری از مردم اصطلاحات مسئولیت اجتماعی و توسعه پایدار، را به جای یکدیگر استفاده می‌کنند و یک رابطه نزدیک بین این دو مفهوم وجود دارد، اما این دو، مفاهیمی متفاوت هستند. مسئولیت اجتماعی طریقی است که افراد و سازمان‌ها می‌توانند با رویکردهای اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی با ارزش‌ها و فرهنگ، استراتژی‌های ساختار تصمیم‌گیر و شیوه‌های عملیاتی خود را به شکل شفاف و قابل حسابرسی یکپارچه کنند. توسعه مسئولیت اجتماعی می‌تواند در حقوق افراد، مسائل زیست محیطی و حفظ مسئولیت جهانی تأثیر مهمی داشته باشد.

پایداری شهری نیز مفهومی است که در پی طرح توسعه پایدار به عنوان الگوواره‌ای جدیدی در جهان مطرح گردید. ریشه‌های نگرش توسعه پایدار به نارضایتی از نتایج توسعه و رشد اجتماعی- اقتصادی در شهرها از منظر بوم‌شناسی (اکولوژی) بر

^۱ هاروی، ۱۳۷۶: ص ۱۱۰-۹۹

^۲ بحرینی، شیعه، ۱۳۸۰

^۳ بحرینی، ۱۳۷۸

^۴ کوین لینچ، ۱۳۸۱: ص ۱۲-۳۴

^۵ بحرینی، ۱۳۷۸، ص ۹۸-۱۲۹

^۶ گوردن کالن، ۱۳۷۷: ص ۶۴-۹۰

می‌گردد. این الگوواره تازه با عنوان توسعه پایدار به مقابله یا الگوهای تولید، توزیع و مصرف ناسازگار با طبیعتی می‌پردازد که به اتمام منابع و تخریب محیط زیست می‌انجامد و تنها فرآیند توسعه‌ای را تأیید می‌کند که به بهبود کیفیت زندگی انسان‌ها در حد پذیرش ظرفیت نظام‌های پشتیبان حیات منجر شود. این الگوواره جدید توسعه پایدار، حول حساسیت‌های زیست محیطی و به بیان دقیق‌تر بوم‌شناختی شکل گرفت و اشاره‌های اولیه آن برای سیاست‌های توسعه شهری، حفظ فضای سبز و پاکیزگی آب، جلوگیری از آلودگی هوا و کاهش تولید زباله در سطح محلی بود. لیکن به تدریج سیاست‌های پایداری به پهنه‌های جغرافیایی گسترده‌تری (در سطوح منطقه‌ای، ملی و جهانی) روی آورد و افزون بر بعد بوم‌شناسانه، به ابعاد اجتماعی-اقتصادی نیز توجه کرد. از اینرو می‌توان شهر پایدار را شهری دانست که برآمده از توسعه‌ای است که ذهنیت و امکان ارتقای همیشگی سلامت اجتماعی-اقتصادی و بوم‌شناسانه شهر و منطقه آن را فراهم کرده است. [۱۱] دستیابی به چنین توسعه‌ای مستلزم مشارکت عموم و پایبندی به تعهدات و مسئولیت‌های اجتماعی توسط تک تک افراد جامعه می‌باشد.

مکتب حیات بخش اسلام به عنوان آخرین شریعت الهی، دینی جامع و کامل است. از این‌رو در اسلام، احکام و قوانین اجتماعی همانند احکام فردی مورد اتمام قرار گرفته است. از نگاه اسلام، زندگی اجتماعی و روابط افراد یک جامعه و وظایف یک شهروند در قبال مردم و جامعه‌ای که در آن زندگی می‌کند، دارای اصول و ضوابطی است که هر فرد مسلمان در مناسبات و رفتارهای اجتماعی ملزم به رعایت آنها است. برخی از مهم‌ترین وظایف یک شهروند در جامعه‌ی اسلامی عبارت‌اند از:

۱. پایمال نکردن حقوق مردم (حق الناس) و احترام به حقوق شهروندان
۲. احساس مسئولیت نسبت به هم‌نوعان و کمک رسانی به آنان، به هنگام بروز بلاهای طبیعی و غیر طبیعی.
۳. طبق آموزه‌های اسلامی یک شهروند در جامعه‌ی اسلامی باید نسبت به حل مشکلات سیاسی، فرهنگی، اقتصادی و ... کوشا باشد و نباید از کنار بلاهای طبیعی همچون حوادث غیر مترقبه و بلاهای اخلاقی و ناهنجاری‌های اجتماعی، بی‌تفاوت گذر کند. (تلاش برای حل مشکلات اساسی، فرهنگی، اقتصادی و...)
۴. رعایت اخلاق اسلامی در تعاملات اجتماعی مثل: داشتن حُسن خلق و رویی گشاده، تواضع و فروتنی، حلم و بردباری و مدارا کردن با مردم و شهروندان.
۵. حفظ محیط زیست و منابع طبیعی، عدم اسراف و تبذیر، ممانعت از آلودگی آب و خاک و ...
۶. عدم سد و اشغال معابر عمومی شهرها: پیامبر اکرم(ص) می‌فرماید: «هر چیزی که در راه مسلمانان قرار گیرد و به آنان ضرر برساند، صاحب آن چیز ضامن است». [۱۲]

امیرمؤمنان علی(ع)، هر شهروند جامعه اسلامی، اعم از عالمان، ثروت‌مندان و ... را در قبال مردم آن جامعه مسئول می‌داند و می‌فرماید: «خداوند پیش از آنکه بی‌سوادان را به آموختن تکلیف کند، دانایان را به آموزش متعهد ساخت». [۱۳] همچنین فرمود: «خداوند سبحان روزی تهنی‌دستان را در خواسته توانگران رقم زده است... و خدای متعال بازخواستشان خواهد کرد». [۱۴]

وفا نمودن به تعهد با شهروندان در حوزه فردی و اجتماعی، مدارا و نرم‌خویی با شهروندان، داشتن روحیه آرام از پیامدهای مسئولیت‌پذیری انسان است. در واقع، عناصر اخلاقی اقتصادی اسلام، در صورت تحقق عینی، نقش تعیین‌کننده‌ای در عرصه رشد اقتصادی، عدالت اجتماعی و تعیین الگوی مصرف بهینه ایفا می‌کند و کارآیی اقتصاد مبتنی بر ارزشها را در عصر حاضر، نمودار می‌سازد و در نتیجه منجر به دستیابی به توسعه پایدار شهری می‌گردد.

۶- نتیجه‌گیری

یکی از اساسی‌ترین مسائل نظام‌های اقتصادی، ایجاد انگیزه‌های ذاتی در افراد، برای تامین مصالح اجتماعی است تا میان منافع فرد و مصالح اجتماع همسویی ایجاد شود و مانند مصالح طبیعی، مصالح اجتماعی نیز با انگیزه‌های ذاتی پدید آید. نظام اقتصاد سرمایه‌داری، ابتدا بر انگیزه‌های فردی تأکید داشت و ادعا می‌کرد منافع فردی با منافع اجتماعی همسو است. پس از بروز

نتایج اقتصادی و اجتماعی نظام سرمایه داری لیبرال در نیمه قرن نوزدهم، این ادعا تعدیل شد و حتی اقتصاددانانی مانند کینز، این ادعا را مردود شمردند و منافع فرد و جمع را ناهمسو دانستند. اما هیچ راهی برای حل این مشکل ارائه نکردند و شاید هم نمی توانستند بکنند؛ زیرا از ابتدا، محرک اصلی فعالیتهای اقتصادی در نظام سرمایه داری، انگیزه سودجویی شخصی معرفی و حب ذات و خود خواهی، محرک اصلی فعالیتهای اقتصادی شناخته شده بود. [۱۵] اگر در یک سیر تاریخی مفاهیم و مقرراتی نظیر مسئولیت اجتماعی بنگاهها به صورت تافته ای جدا بافته به اصول این نظام اضافه شود، به علت تضاد با ارزشهای ذاتی این نظام، شاهد آن هستیم که این مفهوم نیز در دایره منفعت جویی های مالکان و سهامداران سازمانی تعبیر می شود. [۱۶]

در حالی که بر خلاف این نظامها، در اسلام پیوسته کوشش شده است تا هدف فعالیتهای انسان، فراتر از سود مادی و شخصی و یا بر مبنای خود محوری باشد. در بررسی کتب اسلامی و نظرات علمای مسلمان، نکات جالب توجهی وجود دارد که در بررسی فلسفی دیدگاهها می توان تا حدود زیادی آن را بسیار مدرن و پیشرفته قلمداد کرد. برخی از آیات و احادیثی که نشان دهنده نگاه بسیار پیشرفته اسلام نسبت به مسئولیتهای اجتماعی، به شرح زیر است:

- نیکی کردن: «جز خدا را نپرستید و نیکی کنید به پدر و مادر خویش و یتیمان و فقیران و به زبان خوش با مردم تکلم کنید و نماز به پا دارید و زکات مال خود را بدهید»^۱
 - مسئولیت نسبت به یکدیگر: «و حق خویشاوندان و مسکینان و در راه ماندگان را ادا کن»^۲
 - برخورد درست با زمین: «و به یاد آورید... در زمین به شما جای مناسب داد، در دشتهای آن برای خود کاخهایی ساختید... پس نعمتهای خدا را به یاد آورید و در زمین سر به فساد بر ندارید»^۳
 - خداوند در سوره نسا در آیه ۴ بر دادن حقوق زنان تاکید نموده است.
 - کمک و مساعدت به مستمندان و اقشار ضعیف: خداوند خطاب به رسول گرامی اسلام می فرماید: «و نیز سؤال کنند تو را که چه در راه خدا انفاق کنند؟ جواب ده آنچه زاید بر ضروری زندگانی است. خدا بدین گونه روشنی آیات خود را برای شما بیان می کند، باشد که تفکر و عقل به کار بندید»^۴
 - و نیز «از مال خود در راه خدا انفاق کنید، لیکن نه به حد اسراف و خود را در مهلکه و خطر درنیفکنید»^۵
- هدف اصلی فعالیتهای انسان در نظام اقتصاد اسلامی، کسب رضایت پروردگار است که از طریق چشم پوشی از منافع خود به نفع دیگران، در قالب انفاق، ایثار، رفع نیازهای دیگران و دوری از زیاده خواهی، اسراف، تبذیر، برداشت از منابع و ثروتهای عمومی برای مصارف شخصی و... حاصل می شود، مثل: «و دیگران را بر خود مقدم می دارند، اگرچه خود احتیاج داشته باشند و کسانی که از بخل و حرص نفس خود حفظ شوند، رستگارند»^۶
- در جامعه اسلامی، مصالح فردی با مصالح اجتماعی همسو شده و در نتیجه ساختار انگیزشی از اساس با ساختار انگیزشی سایر نظامها متفاوت است. با وجود پیاده نشدن نظام اقتصادی اسلام در قرون گذشته، پیوسته تحت تاثیر همین بینش حاکم بر ساختار انگیزشی و دستورهای سازنده آن، اقدامات داوطلبانه فردی در جهت تأمین مصالح اجتماعی انجام گرفته که می توان از وقف و ارائه خدمات عام المنفعه از طریق آن، به عنوان نمونه ای گسترده نام برد. [۱۷]
- نکته پایانی این است که؛ هدف از تشریح قوانین اجتماعی استحکام زندگی اجتماعی و رعایت حقوق شهروندی و جلوگیری از نابودی و سقوط جامعه است. برای نهادینه کردن نظام اخلاقی در یک جامعه، ضروری است به موضوعات اخلاقی که برای حفظ

^۱ بقره ۸۳

^۲ اسراء، ۲۶

^۳ اعراف، ۷۴

^۴ بقره ۲۱۹

^۵ همان، ۱۹۵

^۶ حشر، ۹

اولین کنفرانس بین المللی حماسه سیاسی (با رویکردی بر تحولات خاورمیانه) و

حماسه اقتصادی (با رویکردی بر مدیریت و حسابداری)

و عزت و سربلندی انسان و جوامع انسانی است، توجه ویژه شود. شهروندان با آموزش‌های مستمر، راهکارهای تحقق فضایل اخلاقی را به شکل یک فرهنگ درآوردند. با تمرین و عادت نمودن این ویژگی‌ها و خصایص اخلاقی در محیط زندگی و اجتماع، در نهادینه کردن آن و ایجاد فضای سالم جامعه مشارکت نمایند. مشارکت عمومی مردم و فرهنگ سازی در موضوعات اخلاق اجتماعی اسلام، یک جامعه سالم انسانی اسلامی را در پی خواهد داشت.

مراجع

- ۱- سایت پژوهشکده باقرالعلوم (ع)، "ابعاد مختلف مسئولیت انسان"، ۱۳۹۱.
- ۲- ابوجعفر محمد بن یعقوب بن اسحاق کلینی، "الکافی"، ج ۲، ص ۱۶۴.
- ۳- علامه مجلسی، "بحارالانوار" ۷۳: ۱۶۷، ج ۶.
- ۴- میرزا حسین نوری طبرسی، "مستدرک الوسائل" ۸: ۴۲۴، ج ۱۴.
- ۵- پژوهشکده باقرالعلوم پیشین،
- ۶- نوری طبرسی، پیشین، ۱۲: ۳۹۱.
- ۷- شیخ محمدحسن نجفی جواهری، "جواهر الکلام"، ج ۳۱، ص ۳۹۴.
- ۸- شیخ حرّ عاملی، "وسائل الشیعه"، ج ۸، ص ۳۵۳، مؤسسه آل‌البیت (ع)، قم، چاپ اول، ۱۴۰۹ق.
- ۹- مفیدی شمیرانی م، "افتخاری مقدم ع"، "توسعه پایدار شهری، دیدگاه‌ها و اصول اجرایی آن در کشورهای در حال توسعه"، فصلنامه ساخت شهر، شماره ۱۲- ص ۱۵ تا ۲۵، ۱۳۸۸.
- ۱۰- گلیجانی مقدم ک، "پیش فرض‌های توسعه پایدار شهری"، وب سایت شخصی، ۱۳۹۲.
- ۱۱- زرابادی س، "توکلی ن"، "شاخص‌شناسی توسعه پایدار شهری"، فصلنامه پژوهش مدیریت شهری، شماره دوم، ۱۲۳-۱۱۰، ۱۳۸۸.
- ۱۲- شیخ حرّ عاملی، "وسائل الشیعه"، ج ۲۹، ص ۲۴۳، مؤسسه آل‌البیت (ع)، قم، چاپ اول، ۱۴۰۹ق.
- ۱۳- شریف الرضی، محمد بن حسین، "نهج البلاغه"، صالح، صبحی، ص ۵۵۹، هجرت، قم، چاپ اول، ۱۴۱۴ق.
- ۱۴- همان، ص ۵۳۳.
- ۱۵- نمازی، حسین (۱۳۸۴)، "نظام‌های اقتصادی"، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- ۱۶- صالحی امیری، سید رضا، مطهری نژاد، سید مجید، (۱۳۸۹)، "ارتقای مسئولیت اجتماعی شرکتها با رویکردی اسلامی"، پژوهشنامه مسئولیت اجتماعی (۳).
- ۱۷- نمازی، پیشین.